

Kustár Zoltán

Isten igazságosságáról – a Prédikátor könyvének feleletei fényében.

Adalékok az ószövetségi theodicea kérdésköréhez

1. Isten igazságosságának kérdése az Ószövetségben.

Bevezetés

Isten igazságosságának a kérdése mindig is foglalkoztatta Izrael bölcseit, de igazán élessé a kérdést a hellenizmus kihívása tette. Valóban van értelme a hitnek? Van haszna az istenfélelemnek, és valóban aszerint alakul kinek-kinek a földi élete, ahogyan Izrael Istenének akaratahoz viszonyul? A hellenizmus filozófiai irányzatai e kérdésekre nemmel feleltek. A boldogság ugyan tanulható, ám ez mindenekelőtt a megelégedettségben és az élet örömeiben áll. Sorsunk alakulására pedig a transzcendens hatalmak – s így alapvetően erkölcsi döntéseink – nincsenek hatással. Izrael erre a szellemi kihívásra részben az „ortodox” pozíciók markáns megfogalmazásával válaszolt (Péld, 1–2Krn), ám a bölcsök egy része legalább vitaalapként hajlandó volt elfogadni a tapasztalati valóság és a tantételek közötti diszkrepanciát – ez utóbbit tükrözi Jób és barátainak nagyívű disputája, és néhány bölcselkedő zsoltár mellett a Prédikátor könyve is.¹

Ebben a tanulmányban a Prédikátor könyve sokat emlegetett „szkepszisét” és életigenlését kívánom a theodicea szemszögéből vizsgálódás alá venni. Meggyőződésem, hogy a könyv többlépcsős irodalmi folyamat eredményeként állt elő, s így a „Prédikátor” a theodicea kérdésére is több, egymást kiegészítő feleletet kínál a diakrón szövegolvasat iránt is fogékony olvasónak.

¹ Lásd rövid bevezetőként a kérdés bibliokateológiai aspektusaihoz Kustár Zoltán: Az igazak szenvedésének oka és értelme – a hagyományos bibliai bölcselkedés és Jób könyve alapján. In: *Lelkipásztor* 79 (2004), 82–88.

2. A Prédikátor könyve: egyetlen szerző – vagy többlépcsős előállítás?

A könyv tartalmi és formai sokszínűsége nyilvánvaló. A Prédikátor hol élesen kikel a bölcsesség hagyományos tantételeivel szemben, hogy azokkal stílusában és teológiájában is megegyező mondásokat sorol; hol hiába követeli a bölcsesség jutalmát, hol megtalálni véli azt; hol a kiszámíthatatlan végzet uralmát hirdeti, hogy Isten igazságosságára és végső ítéletére apellál – mindezt hol bölcselkedő költemény, hol értekező próza, hol pedig a klasszikus példabeszéd formájában.

A redakciótörténeti megközelítés ezekben az egyenetlenségekben a többlépcsős előállítás irodalmi lecsapódását látja, ahol az eltérő stílusú és tendenciájú szövegrészek egy alapréteg szerkesztőinek, illetve glosszátorainak köszönhetőek. Ezt a modellt alkalmazta korábban például C. Siegfried (1898), G. A. Barton (1908) és É. Podechard (1912), D. Buzy (1951), majd újabban A. Lauha (1978), O. Kaiser (1995), A. Fischer (1997), R. Brandscheidt (1999), M. Rose (1999) és M. Köhlmoos (2015) is, akik általában magával a Prédikátorral mint az alapréteg szerzőjével, egy „kiadóval”, valamint további egy vagy két redaktórral, illetve glosszátorral számolnak.²

A kutatók egy másik csoportja azonban a Prédikátor irodalmi egységét vallja, a könyv feszültségeit pedig vagy feloldhatónak látja (így korábban H. W. Hertzberg, 1963, 1972), vagy azzal magyarázza, hogy a Prédikátor saját szövegébe vitapartnereinek véleményét is beemeli. E „dialógus-”, illetve „idézet-teória” szerint a mű lényegében egyetlen szerző munkája, s legfeljebb az 1,2 és 12,8 mottókeret, az azon kívül eső felirat (1,1) és két kolofon (12,9–11.12–14), illetve legfeljebb néhány további, rövid betoldás lehet benne idegen kéz munkája. Az elméletet a 20. században L. Levy (1912) fogalmazta újra, majd R. Gordis (1951, 1962²) fejtette ki, végül R. N. Whybray (1981), D. Michel (1981) és F. J. Backhaus (1993) igyekezett a Prédikátor citációs technikája ismertetőjegyeinek kidolgozásával az elméletet

² Kutatástörténeti áttekintésként lásd Krüger, Thomas: *Kohelet (Prediger)* (BKAT XIX – Sonderband). Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2000, 33–35; Köhlmoos, Melanie: *Kohelet. Der Prediger Salomo* (ATD 16/5). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2015, 71–72; Schwienhorst-Schönberger, Ludger: Das Buch Kohelet. In: Zenger, Erich *et al.* (szerk.): *Einleitung in das Alte Testament*. 9., aktualisierte Auflage, herausgegeben von Christian Frevel, Kohlhammer, Stuttgart 2016, (467–476), 470–471.

alátámasztani. E nézetet képviseli kommentárjában N. Lohfink (1999) és L. Schwienhorst-Schönberger (2011), valamint az E. Birnbaum – Schwienhorst-Schönberger szerzőpáros (2012).³ Hasonló eredményre vezet T. Krüger (2000) „szándékolt többértelműség” elmélete is, amely szerint az oktató tanítványait akarná így a saját álláspontjuk kialakítására ösztönözni.⁴

Az elmélet gyenge pontja azonban, hogy a könyvben a dialógusjelleg teljesen hiányzik, a feltételezett idézetek nincsenek megjelölve. Az ószövetségi irodalomban ez az érvelési mód – a künikosz és sztoikus *diatribé* műfaji hasonlóságai ellenére is⁵ – csak távoli analógiákkal rendelkezik. E modell keretében nehéz eldönteni, hogy mit is vall maga a Prédikátor, és mi az, amit cáfol. A „szándékolt kétértelműség” modellje pedig nem más, mint bevallása ennek a tehetetlenségnek. A hallgatolagos érv, hogy a kánon lezáródásáig egy többlépcsős irodalmi előálláshoz nem lett volna meg a szükséges idő, ma már aligha tartható – mindannak a fényében, amit a bibliai szövegek rögzüléséről, valamint a szövegeképződés és a szövegahagyományozás közötti átmenet képlékenységről gondolunk.⁶

Magam ezért azon a véleményen vagyok, hogy érdemes a Prédikátor könyve kapcsán a redakciótörténeti modellt előnyben részesíteni, amihez mindenekelőtt a 12,9–14 epilógussorozata kínál jó kiindulópontot.⁷ Ha ugyanis ezt megtesszük, s a könyv theodiceára adott feleleteit irodalmi rétegenként különítjük el, nemcsak

³ Lásd Krüger: i. m., 36–39; Schwienhorst-Schönberger: *Das Buch Kohelet*, 469, 471–472; Rózsa Huba: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*. Szent István Társulat, Budapest 2016, 717.

⁴ Így Krüger: i. m., 36–39.

⁵ A *diatribé* ismertetéséhez és a lehetséges párhuzamokhoz lásd pl. Schwienhorst-Schönberger, Ludger: *Kohelet* (HThK-AT). 2. Auflage, Herder Verlag, Freiburg – Basel – Wien 2011, 57–59. Kritikus a függőség kérdésében pl. Hertzberg, Hans Wilhelm: *Der Prediger* (KAT XVII/4–5). Evangelische Verlagsanstalt GmbH, Berlin 1972 (eredeti megjelenés: Gütersloh, 1963), 56–57.

⁶ Lásd így alapvetően Fabry, Heinz-Josef: *Der Text und seine Geschichte*. In: Zenger, Erich et al. (szerk.): *Einleitung in das Alte Testament*. Kohlhammer, Stuttgart 2016 (9. kiadás), 37–66., különösen is 53–59.

⁷ A könyv előállításával kapcsolatban jelen tanulmány egy korábbi írásom (Kustár, Zoltán: *Neue Sichten – neue Schichten. Skizze einer Redaktionsgeschichte des Buches Kohelet*. In: Kotjanko-Reeb et al. (szerk.): *Nichts Neues unter der Sonne? Zeitvorstellungen im Alten Testament. Festschrift für Ernst-Joachim Waschke zum 65. Geburtstag* (BZAW 450). Walter de Gruyter, Berlin – Boston 2014, 279–292) megállapításait számos ponton kiegészíti, illetve korrigálja.

egy teológia- és irodalomtörténeti folyamat részletei tárulhatnak fel előttünk, hanem a maga teljességében a könyv üzenetének gazdagsága is.

3. A Prédikátor könyvének rétegei és ezek tanítása

3.0. Alapréteg: Egy szkeptikus gondolkodó könyve (Kr. e. 250 körül)

1,1: Felirat

1,2: Mottó – „mondja a Prédikátor”

1,3–11: Prolóógus

1,12–12,7*: korpusz – „Én, a Prédikátor”

1,12–18; 2,1–11; 2,12–23; 3,1–8; 3,9–10, 15; 3,16, 18–21, 22b;

4,1–3; 4,4; 4,7–8, 16aβb + 5,9–10; 5,12–16; 6,1–6, 8, 9b, 12aβb;

7,15+8,1a, 7–8aαβ; 8,9–10; 8,14; 8,16–17; 9,1–3, 5–6; 9,11–12;

9,13–16; 10,5a, 6–7; 14,b

12,8: Mottó – „mondja a Prédikátor”

12,9–10: Kolofon

A Prédikátor, a könyv egészen végighúzódó alaprétegének szerzője egy szkeptikus gondolkodó, aki ugyan Isten létét nem tagadja, ám az izraeli bölcsesség hagyományos tantételeit saját empirikus tapasztalataival ütközteti, s ennek alapján azok megbízhatóságát alapjaiban kérdőjelezi meg. Az 1,3–11 prolóógus egyrészt felvezeti a „minden hiábavalóság” témáját, másrészt a „nincs új a nap alatt” üzenettel a „salomoni” bölcsesség aktualitását is igazolni kívánja. A könyv korpuszában aztán a Prédikátor ismerteti a megfigyeléseit (1,12–12,7*), tapasztalatait a **וָיֵרָא** „és láttam”, következtetéseit pedig a **וָיִבֵּינְתִּי** „és rájöttem / beláttam” formulával bevezetve; e formulák egyben ki is jelölik beszédegységeinek a határát.⁸ A korpusz körül az 1,2 és a 12,8 alkot egy keretet, majd ezenkívül állva egy könyvfelirat vezet be (1,1), illetve egy kolofon zárja a művet (12,9–10). Az alapréteg végig prózai formát használ, az olvasóját nem szólítja meg, és úgy tűnik, hogy benne a

⁸ E formulák strukturáló szerepéhez lásd pl. Köhlmoos: i. m., 28–30.

Prédikátor – korábban gyakori véleménnyel szemben – a salamoni királyszerepben végig megmarad.⁹

A Prédikátor elismeri, hogy Isten szabja meg a világ menetét (3,15, 18) és tartja kezében az emberi sorsokat (9,1; 8,17), az egyiknek gazdagságot, a másiknak sorscsapásokat juttatva (6,1; 3,10). Ám az ember őt – hogy akaratahoz szabhassa magát – minden próbálkozás ellenére sem tudja kikutatni (8,7, 16–17; 9,1; 10,14b). Sőt Isten gyakran még a vagyont sem engedi élvezni (6,1), ami amúgy is csak irigységet (4,4), telhetetlenséget (5,9) és gondokat szül (1,17–18; 2,22–23; 3,9–10; 5,10). A bölcsességnek megvan ugyan a maga relatív haszna (2,13–14a) mind a gazdája, mind pedig környezete számára (9,13–16), ám az emberek és az utókor hálátlanok (2,12; 9,15b; 10,6), a bölcsességre való törekvés csak lelki gyötrelmet és kiábrándultságot okoz (1,12–18), a halál pedig végképp elmos minden különbséget a bölcs és az ostoba (2,12, 14b–23), a sikeres és az eredménytelen (5,12–16; 6,8) között. A Prédikátor lemondóan állapítja meg: Isten csak azért ad bölcsességet az embernek, hogy bajlódjon vele (1,13). A megfizetésnek, az isteni jutalomnak nyoma sincs ebben a világban, hiszen „minden érhet mindenkit: ugyanaz történik az igazzal és a bűnőssel, a jóval, a tisztával és a tisztátalannal; azzal, aki áldozik és azzal, aki nem áldozik; úgy járhat a jó, mint a vétkes, az esküdöző éppúgy, mint aki fél az eskütől.” (9,2, vö. 8,14) „Azt is láttam a nap alatt, hogy nem a gyorsak győznek a futásban, nem a hősök a harcban, nem a bölcsenek jut a kenyér, nem az értelmeseznek a gazdagság és nem a tudósoknak a jóindulat, mert mindezek az időtől és a körülményektől függenek.” (9,11, vö. 3,16; 7,15; 10,6–7) A halál utáni elégtételben sem reménykedhet az ember, hiszen semmi sem várja őt az elmúlás után (9,5–6): jó és bűnös, bölcs és ostoba sorsa ugyanaz, akár az állatoké: „Mindegyik egy helyre kerül, mindegyik porból lesz, és újból porrá lesz mindegyik. Ki tudja, hogy fölszáll-e az ember lelke a magasba, és leszáll-e az állatok lelke a föld alá?” (3,18–21, vö. 2,14b–15, 16; 6,3–6). Az utókor ítéletében és hálás emlékezetében sem bízhat az ember (2,13, 16; 4,16; 8,10; 9,5b), mint ahogy öröksége megbecsülésében sem (2,18–21). Végző soron tehát semmi előnye sincs a bölcsnek az ostobával szemben (6,8a).

⁹ Így újabban nyomtatékkal Koh, Y. V.: *Royal Autobiography in the Book of Qohelet* (BZAW 369). Walter de Gruyter, Berlin – New York 2006, valamint Köhlmoos: i. m., 45–46.

A Prédikátor ezzel az isteni igazságszolgáltatással kapcsolatban a hagyományos izraeli bölcsesség minden érdemi tételét kétségbe vonja: hogy Isten akarata megismerhető, hogy az ember képes jó irányba befolyásolni sorsának alakulását, mert Isten a kijelentett akaratához való viszonyulás szerint fizet meg kinek-kinek, hogy a bölcs és igaz még ebben a földi életben elnyeri a maga jutalmát, hogy a gyermekekre hagyott vagyon és megbecsültség maga is isteni jutalom, s hogy a társadalom többségének elismerése és megbecsülése maga is része a bölcsnek és igazak jutalmának.¹⁰ A megfizetéstanból nála csupán a „haszon” (יְתִירָה) utáni lemondó epekedés marad (1,3, 11; 2,15, 22–23; 3,9; 4,8; 5,10, 15; 6,8), amit azonban a bölcs – akár az állattal, akár az ostobákkal szemben – mind életében, mind halálában hiába remél. A 8,17-ben a Prédikátor kifejezetten cáfolja azokat a „bölcseket”, akik ennek az ellenkezőjét állítják.¹¹ Valószínű, hogy ezekre a gondolatokra a hellenizmus közvetítésével megismert künikosziskola cinizmusa, illetve a szkeptikusok és sztoikusok populárfilozófiája vezetett, amely az egyén boldogságát a vágyak feladásában és a mértékletességben, azaz végső soron magában az emberben, nem pedig egy transzcendens légtételben kereste.¹²

Könnyű elképzelni, mennyire idegenül hangozhatott mindez a zsidó nép körében, hiszen ez alig tűnik többnek – ha egyáltalán –, mint amit a kegyesek az „istentelenektől” hallanak: „*Nem tesz az Úr sem jót, sem rosszat!*” (Zof 1,12, vö. Ézs 5,18–20; Zsolt 10; 73; Mal 3,13–21). A Prédikátor istenképe legjobb esetben is Jób kiszámíthatatlan és elszámoltathatatlan istenének felel meg,¹³ anélkül azonban, hogy az ő szkepticizmusát – Jóbéhoz hasonlóan – maga Isten végül a műben feloldaná. Ám a könyvecskét mégsem csak az mentette meg a gyors feledéstől, hogy

¹⁰ A bölcsességirodalom ezekhez a tételeihez lásd Kustár: Az igazak szenvedésének oka és értelme, 82–84.

¹¹ Zimmerli, Walther: *Das Buch des Predigers Salomo*. In: Ringgren, Helmer – Zimmerli, Walther – Kaiser, Otto: *Sprüche / Prediger / Das Hohe Lied / Klagelieder / Das Buch Esther* (ATD 16). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1981 (3. kiadás), 121–249, 128.

¹² Tunyogi Csapó András: *Izrael bölcsességirodalma*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Nyomdája, Debrecen 1942, 27–30; Schwienhorst-Schönberger: *Das Buch Kohelet*, 476.

¹³ Érdemes megfigyelni, hogy ahol az alapréteg Isten cselekvéséről beszél, azt mindig negatív felhanggal teszi: Ő bajlódást ad (3,10), megpróbál (3,18), vagyont ad, de nem engedi élvezni (6,1–2), amit tesz, azt a bölcs nem képes kiismerni (8,17), a kezében vagyunk, de nem lehetünk biztosak a sorsunkban (9,1).

a Prédikátor magát Salamonnal, „minden izraeli bölcsesség forrásával” azonosította.¹⁴ A Kr. e. 4/3. század bibliai irodalma (Jób, Zsolt 49 és 73; Mal 3,13–21; 1–2Krón, Énekek) mutatja, hogy a kortársak közül sokan osztották a Prédikátor intellektuális szkepticizmusát, és próbálták élettapasztalataikat így vagy úgy a hagyományos bölcsességirodalom megfizetésestanával összhangba hozni.

A szerző célja biztosan nem az volt, hogy megbotránkoztatssa az olvasót. Azaz, hogy mondandóját Salamon szájába adja, felismeréseit az izraeli bölcsesség-tradíció sajátjaként igyekszik megjeleníteni. Aki vele vitába száll, az Salamon bölcsességét vitatja el. Amit a Jób szerkesztőinek az idegen szereplők és helyszínek tettek lehetővé, azt a Prédikátor számára Salamon tekintélye biztosítja. A szerző héberül, nem pedig görögül (és nem is arámiul) írt: egy olyan ember kér tehát itt magának szót, aki „a görögség iránti minden nyitottsága ellenére sem kívánja feladni a saját örökségét”.¹⁵ Az, hogy ami megmarad, igencsak sovány, nem tagadható: egy „tapasztalati tények ködébe burkolódzó”,¹⁶ de végső soron kiismerhetetlen és elérhetetlen Teremtő, *akiről* még hajlandó elgondolkodni a szerző, de *akit* – a kortárs izraeli theodicea-irodalommal szemben – ő nem ostromol feleletért. A templom kegyeseinek a halál utáni elégtételben (Zsolt 73 és a 49) nyert megnyugvását a Prédikátor kifejezetten elutasítja (2,16; 3,18–22),¹⁷ nyilvánvalóan vonakodva attól, hogy „a hit szárnyain a tapasztalati valóság határain túlra ragadtassa magát.”¹⁸

Nyitva hagyhatjuk a kérdést, hogy azonos-e a szerző a könyv kiadójával, aki az alapíratot egy mottóval foglalta keretbe: „*Minden hiábavalóság!*” (1,2 és 12,8), mindkét versbe beillesztve a „*mondja a Prédikátor*” formulát, amivel ki is fejezi időbeli távolságát a Prédikátor fiktív korától.¹⁹ E mottó csak a fentebb elhatárolt

¹⁴ Ezt az azonosítást már az alapréteg (1,12–2,26*) is feltételezi, és nem csak a szerkesztő (1,1; 12,9–14) végzi el, lásd pl. Köhlmoos: i. m., 95.

¹⁵ Lohfink, Norbert: *Kohelet. Mit einer neuen Einleitung* (NEB). Echter Verlag, Würzburg 1999 (5. kiadás), 10.

¹⁶ Zimmerli: i. m., 132.135.

¹⁷ Így pl. Krüger: i. m., 145., 182; Köhlmoos: i. m., 131. Másként Enghy Sándor: A halál által a Teremtőhöz kötött élet a Prédikátor könyvében. In: *Református Szemle* 97 (2004), (577–584), 580., 583., aki a 12,7 alapján az ellentmondást látszólagosnak tartja.

¹⁸ Michel, Diethelm: *Untersuchungen zur Eigenart des Buches Qohelet* (BZAW 183). Walter de Gruyter, Berlin – New York 1989, 273.

¹⁹ A formulát aztán majd a 7,27 is megismétli, ehhez lásd lentebb.

alapréteg összefoglalása lehet, azt a későbbi kiegészítésekkel olvasva viszont (életöröm, isteni ítélet, salamoni bölcs mondások) már aligha találó. A kiadó további, külső keretként a könyv élére illesztette a címfeliratot (1,1), a végére pedig a könyv (első) kolofonját (12,9–10),²⁰ mindkettőben – szemben az alapréteggel – ismét harmadik személyben említve a Prédikátort.²¹ A felirat ugyan nem nevezi meg Salamont, ám az alapréteghez tartozó 1,12, 16 és 2,7 utalásain túl (vö. 1Kir 3,12; 5,9–14), a Prédikátor azonosítása „Dávid fiával, Jeruzsálem királyával”, az utalás a Prédikátor által szerzett „példabeszédekre” a 12,9-ben (vö. 1Kir 5,12), és a mintául szolgáló Péld 1,1 áthallása alapján is Salamonra engedi következtetni az olvasót.²² A kolofon a könyvet a Prédikátor dicséretével zárja, külön kiemelve alapos utána-járását és azt, hogy „igazat” (תִּנְיָא) írt (12,10): a kiadó tehát maga is eleve bizonyos fokú elutasításra, legalábbis kritikus fogadtatásra számított az olvasóitól.²³

A Prédikátor szavai szilárd közigazgatást és gazdaságot, az elit számára a felemelkedés távlatát, ugyanakkor szociális feszültségeket feltételeznek, ami a Ptolemaiosz-korra jellemző, miközben a Makkabeusok korának viszonyaira a legtöbb kutató már nem lát utalást a könyvben. Mindez a Kr. e. 250–190 közötti időre utal, amit megerősít a hellenizmus hatását tükröző tematika és a könyv kései nyelvezete is.²⁴ A qumráni 4QKoh^a jelzetű Préd-kéziratot Kr. e. 175–150 közé

²⁰ A 12,9–14 szekunder jellegét a kutatók többsége elfogadja, és általában az alábbi két kolofonra osztja: 12,9–11 és 12,12–14, lásd pl. Lauha, Aarre: *Kohelet* (BKAT XIX). Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1978, 6–7; Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 55; Köhlmoos: i. m., 72. A 12,11 és 12,12 kolofonok elkülönítéséhez lásd még lentebb.

²¹ E kettős kerethez lásd újabban Krüger: i. m., 19; Köhlmoos: i. m., 28–29. Az első szerkesztőtől származtatja Podechard a 1,2; 7,27–28; 12,8 és 12,9–12 verseket (lásd Hertzberg: i. m., 40), Lauha: i. m., 6, az 1,1, 2; 12,8, 9–11 verseket (aki szerint az 1,3–11 beillesztését is ez a redaktor végezte el), magától a szerzőtől pl. Krüger: i. m., 97. Köhlmoos: i. m., 32–33, az 1,1 és a 12,9–11-et a könyv két külön kiadójától származtatja.

²² Lásd Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 140.

²³ Hertzberg: i. m., 219–220; Tóth Kálmán: *Az Úrnak félelme: ez a bölcsesség. Ószövetségi bölcselkedés a Példabeszédek, a Prédikátor és Jób alapján*. Kálvin János Kiadó, Budapest 1998, 73–74; Fischer, Alexander A.: *Skepsis oder Furcht Gottes? Studien zur Komposition und Theologie des Buches Kohelet* (BZAW 247). Walter de Gruyter, Berlin 1997, 33; Köhlmoos: i. m., 250.

²⁴ Lásd e datáláshoz (az egész könyvről) Zimmerli: *Prediger*, 124; Zergi Gábor: A Prédikátor könyvének magyarázata. In: Bartha Tibor (szerk.): *Jubileumi Kommentár. A Szentírás magyarázata*. 2. kiadás, Kálvin János Kiadó, Budapest 1995, 667–697. Lauha: i. m., 3; Schwienhorst-Schönberger: *Das Buch Kohelet*, 474–475; uő: *Kohelet*, 101–103; Köhlmoos: i. m., 71 (a könyv

datálják,²⁵ a Kr. e. 175 körül keletkezett Sirák pedig már reagál a könyvre,²⁶ így a könyv végső változatának Kr. e. 180 körül le kellett záródnia. Ezt is figyelembe véve az alapréteg inkább a Kr. e. 250-hez közeli időpontban keletkezhetett – ami a feltételezett négy szerkesztői átdolgozásnak is kellő időkeretet biztosít.²⁷ Az előállítás helyszíne Palesztina (vö. 1,6; 9,2), közelebbről Jeruzsálem (vö. 1,12; 2,7; 9; 8,10) lehet.²⁸

3.1. *Első átdolgozás: Bár Isten akarata kifürkészhetetlen, az adományai feletti öröm értelmet ad az életnek*

2,24a; 3,11–13; 3,22a; 5,17–19; 7,13–14; 8,15; 9,7–10; 11,7–8; 12,1–7.

A könyv első redaktora²⁹ korántsem volt „radikális ellenfele” a Prédikátor-nak. Igenis egyetért azzal, hogy Isten akarata kifürkészhetetlen (3,11), hogy sor-sunkat a bölcsesség és az erkölcs eszközével nem befolyásolhatjuk (7,13–14), s hogy az okoskodás nem vezet lelki megelégedettséghez. De ugyanígy azt is el

alaprétegéhez); Rózsa: *Bevezetés*, 719; Lohfink: i. m., 7. A korszak végére, a Kr. e. 3. és 2. század fordulójára datálja a könyvet Hertzberg: i. m., 45–52, hasonlóan Krüger: i. m., 39., aki nem sokkal Kr. e. 204 utánra, Kr. e. 190–180 körülre helyezi.

²⁵ Lásd Krüger: i. m., 65.

²⁶ Így részletesen Barton, George Aaron: *A Critical and Exegetical Commentary on The Book of Ecclesiastes* (ICC). T. & T. Clark, Edinburgh 1971, 53–56; Hertzberg: i. m., 46–49, majd Krüger: i. m., 53–54.

²⁷ Így az időfaktort nem lehet hallgatólagosan vagy nyíltan (lásd Hertzberg: i. m., 41., láb. 7.) az irodalmi egységesség mellett felhozni.

²⁸ Így részletesen Hertzberg: i. m., 42–45, illetve a 24. lábjegyzetben hivatkozott kutatók.

²⁹ Ennek elkülönítéséhez és teológiai profiljához lásd Siegfried, Carl – Frankenberg, Wilhelm: *Prediger und Hoheslied* (HKAT II – 3/2). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1898, 9–10, aki az első átdolgozáshoz (Q²) mindenesetre a következő szakaszokat sorolja: 7,14, 16; 8,15; 9,4, 7–10, 12; 10,19; 11,7, 8a, 10; 12,1b–7a. Brandscheidt, Renate: *Weltbegeisterung und Offenbarungsglaube. Literatur-, form- und traditions-geschichtliche Untersuchungen zum Buch Kohelet* (TThSt 64). Paulinus-verlag, Trier 1999, 129, 512–513, a könyv első átdolgozásához (B¹) sorolja az általam elkülönített egységek közül a 2,4a, 22a; 8,15*; 9,7–9*, 10; 12,3–5*, 7b szakaszokat, míg későbbi, ettől független glosszának a 3,12–13; 5,16–19 verseket.

tudja fogadni, hogy behatárolt életünk csupa fáradságos munka (2,24a; 3,13; 3,17, 18; 9,9), ami után semmi jóban sem reménykedhetünk (9,10; 12,7).³⁰

Ám ő mégis elég okot lát az öröendezésre: az ember ugyanis megtalálhatja a maga örömét az evésben, ivásban és a testi örömeiben (2,24a; 3,13), mielőtt az öregség és a halál megfosztaná őt ezek élvezetétől (12,1–7). Ebben a rétegben a חמש igető kilencszer fordul elő, méghozzá mindig pozitív kontextusban, illetve felszólításban³¹ – szemben az alapréteg négy esetével, ahol a kontextus mindig negatív.³² Amint láttuk, az evést és ivást, valamint a szerelem örömeit a Prédikátor még a világ hiábavalóságaihoz sorolta (2,3, 10, 17–18, 20). A szerkesztő azonban ezeket kiemeli a hiábavalóságok sorából, és részben az alapréteg, azaz a Prédikátor 2,1–11-ben leírt tapasztalatait alapul véve állítja az élet értelmeként az olvasók elé.³³ Jó dolog látni a napot (11,7) – és az ember jól teszi, ha ezt élvezettel teszi, amíg csak teheti. A meggyőződés, hogy a földi boldogság időben behatárolt (9,10; 12,7), csak még értékesebbé teszi az örömet (11,7–8). Itt találja meg ez a szerkesztő azt a jutalmat, ami után a Prédikátor hiába kutatott olyan kitartóan: ez ad célt és értelmet az ember fáradságos munkájának egy életen át (2,24a; 3,22a; 8,15), amíg a megöregedés (12,1–7), és végül a halál meg nem fosztja ettől (9,10; 11,8), de ami addig is a mulandóság keserű érzését képes feledtetni (5,19; 11,8).

Ám ez a szerkesztő nem csupán egy epikureus, akik szerint az ember maga éri el az életörömet (*hédoné*) a helyes hozzáállással és szorgalmas munkával. Ő az élet örömeiben Isten adományát látja (3,12–13; 5,17–19; 9,7–10), amivel maga az Úr örömezteti meg az emberi szíveket (5,19).³⁴ Az ő istene egy jóságos teremtető és gondviselő (3,11; 12,1), aki örömét leli az emberben (9,7), s aki az életet földi javakkal és ezek fölötti örömmel együtt adja (8,15), illetve „juttatja” (3,22a) az embernek. De egyébként is pozitív e szakaszok istenképe: Ő a világot „szépnek” alkotta, és akaratát ki is nyilatkoztatta az embernek – nem rajta múlik, hogy azok azt nem

³⁰ A 12,7 a 3,21 képzetét ugyan az 1Móz 2,7 alapján némileg korrigálja, de nem a halál utáni életről beszél, lásd Krüger: i. m., 356; Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 537–538.

³¹ Préd 3,12, 22; 4,16; 5,18, 19; 8,15, 15; 9,7; 11,8.

³² Préd 2,1–11 (ebben 3x) és 4,16. A későbbi rétegekben lásd 2,26; 7,4; 11,8; 10,19.

³³ A 2,1–11-hez való tartalmi és terminológiai csatlakozás különösen is a 2,10 vonatkozásában nyilvánvaló, lásd pl. 2,24a; 3,13; 5,17; a visszautaláshoz lásd Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 237.

³⁴ Hertzberg: i. m., 58; Tóth: i. m., 73-75; Krüger: i. m., 11–12.

képesek a maga teljességében megismerni (3,11). E réteg nyilvánvalóan ismeri és pozitív módon adaptálja a Tóra teremtéstörténetét (1Móz 1–3).³⁵

E réteg betoldásai között egyfajta fokozás figyelhető meg. Az első egyszerű megállapítást (2,24a) a következő két helyen indoklás is megelőzi (3,12; 3,22a), a negyedikén ezt egy הִנֵּה 'Íme!' indulatszó (5,17), az ötödiken emocionális azonosulás is nyomatékosítja (8,15), míg az utolsó két helyen a kijelentést immár felszólítás váltja fel (9,7–10; 12,1kk).³⁶ Az is nyilvánvaló, hogy ezeket a kijelentéseket a szerkesztő úgy helyezte el, hogy azok kívül, illetve felette álljanak a „hiábavalóság”-kijelentéseknek,³⁷ s látnunk kell azt is, hogy teológiailag a későbbiekben sem fogja semmi ezt az üzenetet felülírni. E szakaszok világos vonalvezetést adnak a könyvnek, és elhagyva az alapréteg szenttelen elmélkedő pozícióját, végül oktatóként megszólítják az olvasót (5,13–14; 9,7–10; 12,1–2), a Prédikátor felismeréseit – elmélkedéseinek gyakorlati következtetéseként – követendő tanácsként tárva az ifjú (12,1) tanítványok elé. A kanonikus forma szintjén tehát ebben a rétegben a könyv központi üzenetéhez érkeztünk.³⁸

Az életörömöknek ez az igenlése az Énekek énekében is központi szerepet játszik, lásd különösen is például a Préd 7,26 és Énekek 8,6–7 kapcsolatát.³⁹ Nem lehetetlen, hogy ez az átdolgozás a 2,1–11 beszámolóján túl éppen a Salomonnak tulajdonított Énekek éneke alapján igyekezett korrigálni/pontosítani a Salomon–Prédikátor gondolatait, az „ezer asszony” élvezete mint hiábavalóság helyett az egy életen át tartó, igaz szerelmet ajánlva az élet Istentől rendelt értelmeként (lásd Préd 9,9 és az Énekek 8,11–12).⁴⁰

³⁵ Lásd Préd 3,11a és 1Móz 1; Préd 12,7 és 1Móz 2,7, 19; 3,19 (az alapréteghez tartozó 3,20b-t korrigálva!); lásd Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 43, és az adott helyeken.

³⁶ Whybray, Roger N.: *Qohelet, Preacher of Joy*. In: *Journal for the Study of the Old Testament* 23 (1982), 87–98, 87–98; Klopfenstein, Martin Alfred: *Kohelet und die Freude am Dasein*. In: *Theologische Zeitschrift* 47 (1991), (97–107), 102–104.

³⁷ Az egyetlen látszólagos kivétel ez alól a 2,24a, ám itt a (következő réteghez tartozó) 2,24b–26 kifejezetten a bűnösök vagyonszerzésének hiábavalóságára fog majd vonatkozni, lásd Klopfenstein: i. m., 105, láb. 23.

³⁸ Így Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 457.

³⁹ Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 45.

⁴⁰ Így Krüger: i. m., 52. Nem lehetetlen, hogy a 9,9 háttérben az 1Móz 2,21–24 is ott áll, lásd e réteg utalását a teremtőre a 12,1-ben, illetve a fentebb kimutatott kapcsolatát az 1Móz 1–3 fejezetekkel.

3.2. Második átdolgozás: A közelgő ítélet majd megmutatja, hogy igenis érdemes félni az Istent és megtartani parancsolatait (Kr. e. 240–220)

2,24b–26; 3,14; 3,17; 6,10; 8,5–6; 8,11–13; 11,9–10; 12,13–14

Egy második szerkesztő már erősebben érzi úgy, hogy korrigálnia kell a Prédikátort. Teljes egészében ő sem veti el az állításait, elismerve azok igazságtartalmát a jók és istentelenek sorsának alakulása terén (lásd pl. 8,11–12). Amit azonban a Prédikátor egyetemes érvényű tapasztalatként tár az olvasók elé, azt ő térben és időben is behatároltnak tekinti. Egyrészt az élet hiábavalósága csak az istentelenek osztályrésze, míg azokat, akik félik az Istent, ő már ebben az életben is örömmel ajándékozza meg (2,24b–26). Másrészt az eljövendő ítélet elhozza majd az igazság pillanatát, amikor az istenfélők megkapják jutalmukat, míg a bűnösök elnyerik a megérdemelt büntetést (3,17; 8,5–6; 8,13). A szerkesztő cáfolja az előző két réteg állítását, miszerint az Úr akarata ne lenne megismerhető: Isten a parancsolatokban már kinyilvánította azt (8,5; 12,13), s aki ennek engedelmeskedik, s ezért az Isten „jónak talál”, annak „bölcsséget, tudást és örömet ad”. (2,25).

Ezt az átdolgozást a kutatók gyakran különítik el (esetenként a „Haszid” név alatt), bár némelyek inkább független glosszáknak, mint átfogó szerkesztői átdolgozásnak tekintik, míg megint mások – a könyv kiadása során végzett kisebb átalakítások mellett – ezt fogadják el az egyetlen, az egész könyvben kimutatható szerkesztői rétegnek.⁴¹

⁴¹ Így már Podechard, aki a „Chasid” redakcióhoz sorolja az alábbi verseket: 2,16a.b; 3,17; 7,26b; 8,5–8, 11–13; 11,9c; 12,13–14, aki szerint e korrektúrát esetleg még maga a Prédikátor végezte el (lásd Hertzberg: i. m., 40). Gallig, Kurt: Der Prediger. In: Gallig, Kurt – Plöger, Otto – Würthwein, Ernst: *Die Fünf Megilloth: Ruth, Das Hohelied, Esther, Der Prediger, Die Klagelieder* (HAT 18). J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1969 (2. kiadás), 76, egyetlen korrekciós szerkesztői réteggént az alábbi betoldásokat különíti el: 3,17a*; 8,5, 12b–13; 9,3b; 11,9b; 11,10b–12,1a; 12,7; 12,12–14. Barton: i. m., 44–46., szintén egy „Chasid”-redakciót különít el, az alábbi szakaszokat sorolva ide: 2,26; 3,17; 7,18b, 26b, 29; 8,2b, 3a, 5, 6a, 11–13; 11,9b; 12,1a, 13*–14, de ezt a „Hokma-glosszák” utánra datálja. Lauha: i. m., 6–7., az R² redaktornak tulajdonítja az alábbi szakaszokat: 2,24b–26a.b; 3,17a; 5,18; 7,26b; 8,12b, 13; 11,9b; 12,12–14, s a redaktor szándékát abban látja, hogy az az alapíratnak „az igazhívők álláspontjából egy elfogadható értelmezést adjon”. Fischer: *Studien*, 35., az alábbi szakaszokat sorolja egyazon, az alaprétegek korrigáló redaktor anyagához: 3,17; 6,10; 9,3b; 11,9b; 12,12–14. Rose (1999) egy ilyen korrekciós réteghez sorolja a 2,18–19 (.20–23?), 24; 3,1–4,

Az „istenfélelem” e szerkesztő egyik központi teológiai fogalma (lásd 3,14; 8,12–13; 12,13),⁴² ami egybeesik a Példabeszédek központi gondolatával: „Az Úrnak félelme az ismeret kezdete, a bölcsességet és az intést csak a bolondok vetik meg.” (Péld 1,7, vö. 8,13; 9,10), és: „Az Úrnak félelme bölcsességre int, és aki tisztességet akar, előbb legyen alázatos.” (Péld 15,33) Ez már csak részben a klasszikus bölcseségirodalom tanítása tehát, hiszen a bölcsesség itt már a világból is felismerhető teremtői rend helyett a parancsolatok megtartásával válik azonossá, a kifizetődő magatartás immár kötelesség,⁴³ melynek hasznossága végső soron a világot uraló erkölcsi törvényszerűségek *ellenére*, isteni közbeavatkozásként, egy távoli időben fog beigazolódni. A bölcselkedő első zsoltár is végső soron az eszkatologikus ítélet távlatába helyezi az igazak általa hangoztatott áldásait (Zsolt 1,5–6).

Ez a szerkesztő előszóval kapcsolódik az előző átdolgozás betoldásaihoz. Egyrészt ugyan ő is kiemeli, hogy a földi élet örömei Isten adománya, ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy ezekben – megérdemelt jutalomként – csakis az igazak részesedhetnek (2,24b–26). Másrészt fontosnak tartja, hogy az előző szerkesztő által ajánlott életöröm köré morális határokat húzzon. A földi javak élvezete nem vezethet zabolátlan hedonizmushoz: Isten parancsolata ezen a téren kijelöl bizonyos korlátokat, különösen is az ifjúkor számára (11,9–10): Isten javainak ugyanis az a célja, hogy istenfélelemre ösztönözzék az embert (3,14). Ezzel a szinkronolvasat szintjén a könyv több pontján is egy háromszintű gondolatmenet alakul ki: *hiábavalóság – életöröm – erkölcsi keretek* (2,12–26; 3,1–15; 9,11–11,10).

Ugyanakkor magához az alapszöveghez is gyakran visszanyúl a szerkesztő, éppen ott, ahol a Prédikátor az élet igazságtalanságai miatt kesereg. Teszi ezt azért, hogy Isten eljövendő ítéletére utalva e tapasztalat behatároltságát hangsúlyozza (3,17; 6,10; 8,5–6; 8,11–13),⁴⁴ nem törődve akár azzal sem, hogy az alapirat logikai összefüggéseit ezzel durván megszakítja (lásd pl. 3,17).⁴⁵ E szerkesztő a

16(?), 17; 8,12(?), 13 és 12,13–14 verseket, lásd Krüger: i. m., 35. A 12,13–14 versek elkülönítéséhez a 12,9–11 és 12,12 anyagától lásd még Hertzberg: i. m., 42.

⁴² Majd őt követve a következő rétegben: 5,6; 7,18.

⁴³ Véghelyi Antal: A Prédikátor könyvének etikája. In: *Lelkipásztor* 56 (1981), 270–280.

⁴⁴ Ez az eszkatológiai korrekció részben a hagyományos bölcsességnek arra a tanítására épít, amely szerint az emberi élet időkeretein belül ideig-óráig késlekedhet az isteni megfizetés, lásd Kustár: Az igazak szenvedésének oka és értelme, 83.

⁴⁵ Így a 3,17a-hoz Zimmerli: i. m., 171; Lauha: i. m., 75.

könyv eredeti epilógusának (12,9–10) továbbírásával a maga üzenetét program-szerűen juttatja kifejezésre: „*Mindezt hallva a végső tanulság ez: Féld Istent, és tartsd meg parancsolatait, mert ez minden embernek kötelessége! Mert Isten megítél minden tettet, minden titkolt dolgot, akár jó, akár rossz az.*” (12,13–14)⁴⁶

Nem nehéz felismerni, hogy erre a szerkesztőre erősen hatott a prófétai, illetve a deuteronomista hagyomány, elsősorban a pozitív eszkatológia, a Tóra mint Isten akaratának kinyilatkoztatása, Isten megismerhetősége, valamint éppen a megfizetés-tan érvényességének a területén. A könyv új kolofonja (12,13–14) Schwienhorst-Schönberger szerint Sirák hatását mutatja, aki minden bölcselkedés lényegét az istenfélelemben és a Tóra iránti engedelmisségben látja.⁴⁷ Valószínűbb azonban, hogy éppen fordított a hatás iránya: amit a Prédikátor könyve esetén egy szerkesztőnek kellett a könyvbe belevinni, azt Sirák már integráltan tudta a maga művében megjeleníteni.⁴⁸ Malakiás könyvében a theodicea miatt kesergő igazak az Úrtól lényegében ugyanazt a biztató választ kapják, mint amit olvasóinak e redaktor is kínál (Mal 3,13–21). Feltűnő Malakiás empátiája e „kétkedők” felé: rájuk az ítélet során nem dorgálás, hanem felmagasztalás és vigasz vár. E szakasz és a Prédikátor második átdolgozása nagyjából egy időben, Kr. e. 240–220 körül keletkezhetett.⁴⁹

3.3. Harmadik átdolgozás: Óvás a fölösleges okoskodástól. Salamon önkritikája (Kr. e. 220–200)

4,13–16aα; 5,1–2, 5–7; 6,11–12aα; 7,5–7; 7,16–18; 7,23–29; 9,17; 10,1; 10,5b; 12,12.

A Prédikátor könyvének számos részlete kritizálja „*a vén, de ostoba*” királyt (4,13) vagy az elhamarkodott beszédet „*Isten előtt*”, és int a fölösleges okoskodástól (5,1–2; 5,5–6; 6,11). Az élet igazságtalanságaiért nem Isten, hanem „*a vétkesek*“

⁴⁶ A 12,13–14 irodalomkritikai elkülönítéséhez lásd Podechard, Barton, Hertzberg, Lauha, Fischer és Rose, ismertetésükhöz lásd fentebb, 41. láb. j.

⁴⁷ Schwienhorst-Schönberger: *Das Buch Kohelet*, 473, hasonlóan korábban már Barton: i. m., 55–56., 59, aki az egész „Chasid-glosszák” redakciót Sirák utánra datálja.

⁴⁸ Lásd Krüger: i. m., 53–54.

⁴⁹ Így a Mal 3,13–21 szakaszhoz Steck, Odil Hannes: *Abschluss der Prophetie. Ein Versuch zur Frage der Vorgeschichte des Kanons* (Biblich-theologische Studien 17). Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1991, 140.

(9,18), illetve az egymás kezét mosó politikai vezetők a felelősök (5,7; 10,5b), akik bölcsességét elnyomja a kapzsiság és megrontja őket a korrupció (7,7). Eközben a bölcs király szavai is „értelmetlen kiabálássá” válhatnak, ha ostobákkal veszi körül magát (9,17); nem lehetetlen, hogy az „ostobák éneke” ebben az összefüggésben szintén a király kiüresedett szavaira utal (7,5–6). A haszontalan, „mindenfelé okoskodás” ellentéte a becsületnek (7,29), s csak arra jó, hogy elbizonytalanítsa, s ezzel a vesztüket okozza az egyszerű lelkeknek (7,16–18). Ugyanúgy kerülni kell ezt tehát, mint magát a bűnt (7,18). Van, hogy valaki bölcs emberként köztiszteletnek örvend, ám elég egyetlen meggondolatlan szó, és minden korábbi bölcsessége, tisztessége azonnal semmivé lesz, ahogy „egyetlen döglött légytől büdös lesz és megerjed a kenőcskészítő olaja” (10,1). Ezer asszony között (vö. 1Kir 11,3)⁵⁰ nincs egyetlen bölcs sem, sőt csapdába ejtve az embert elszakítják őt a bölcsességtől (7,26, lásd ehhez Péld 5,1kk; 7,6kk; 23,26kk) – pórul jár hát az, aki rájuk hallgatva hagyja a jó útról eltéríteni magát (7,25–29). S végül: jobban teszi az ember, ha nem fásasztja magát (tovább) a könyvek írásával (12,12).

Elsőre ezek a részletek tartalmukra nézve meglehetősen heterogén szöveg-állománynak tűnnek, s bár egy részüket az alapréteg betoldásaiként korábban is elkülönítették,⁵¹ egységes szerkesztői átdolgozásként korábban – amennyiben jól látom – még senki sem azonosította őket.⁵² Ám van egy nézőpont, ami egyetlen tematikus egységgé fogja össze ezeket: ha valamennyit a Prédikátor, egészen pontosan: az öregkorban egy időre bölcsességét veszített király önkritikájának tekintjük őket. Így olvasva a Királyok könyvéből is ismerős Salamon tűnik fel előttünk éles kritikai megvilágításban. Lehet, hogy a hajdan bölcs uralkodó sok okosságot és éneket alkotott, ám végül vén lett és ostoba, „aki nem ismeri el, hogy figyelmeztetésre szorul” (4,13): feleségei csapdájába került (7,25–29, vö. 1Kir 11,1–8),

⁵⁰ Az „ezer asszony” mögött az 1Kir 11,3-ban említett Salamon 1000 feleségére lát utalást pl. Hertzberg: i. m., 158; Crenshaw, James L.: *Ecclesiastes. A Commentary* (OTL). SCM Press, London 1988, 147–148; Jakubinyi György: *A Prédikátor könyve*. Szent István Társulat, Budapest 2008, 106.

⁵¹ Barton a „Chasid-glosszák” közé sorolta közülük a 7,18b.29-et (ehhez hozzávette McNeile az 5,1–7-et is), míg a „Hokma-glosszákhoz” sorolta a 7,5, 6–9; 9,17–18; 10,1–3; 10,8–14a szakaszokat (Barton: i. m., 45–46). Köhlmoos e szakaszok közül betoldásnak tartja az alábbiakat: 4,14–16; 7,23–29, lásd Köhlmoos: i. m., 138., 181. Brandscheidt: i. m., 129., 512–513, a könyv második átdolgozásához sorolja az általam elkülönített szakaszok közül a 4,13–16*; 7,14–18; 7,23–25* szakaszokat, míg önálló glosszának tekinti az 5,1–6; 7,5–6 verseket.

⁵² Így először Kustár: *Neue Sichten – neue Schichten*, 286–289.

alkalmatlan tanácsadókra hallgatott (9,17), s így ő maga lett a felelős Roboám felemelkedéséért és az ország kettészakadásáért (4,13–15).⁵³ Mit is lehet hát várni tőle? A korábbi „*sok álommal és a sok beszéddel*” az ő esetében is együtt járt a hiábavalóság (5,6), s amit feleségei hatására mondott és írt, az csak „*értelmetlen kiabálás*” (9,17) és az „*ostobák éneke*” (7,5–6). A Prédikátor könyvében mondottak zöme olyan a korábbi alkotásai között, mint „*döglött légy*” a kenőcskészítő olajában (10,1). Mert „*ahogy a sok munka álommal jár, úgy a sok beszéd ostoba fecsegéssel*” (5,2). Ez a szerkesztő adja Salamon szájába az alábbi vallomást: „*Mindent megpróbáltam a bölcsességért. Már azt gondoltam, hogy bölcs vagyok, pedig távol voltam tőle...*”, s ezt követi – egyetlen helyes felismeréseként – az asszonyok elleni éles kritikája (7,23–29).⁵⁴ S végül e szerkesztő, a könyv kolofonját továbbírva, ismét csak saját vallomásaként mondatja ki Salamonnal a Prédikátor könyvről a megsemmisítő ítéletet: „*Ezeken felül, fiam, fogadd meg az intést: A sok könyv írásának nincs vége, és a sok gondolkodás elfárasztja a testet.*” (12,12).⁵⁵ A vers

⁵³ Ma a kutatók többsége úgy véli, hogy a 4,13–16* háttérben nem konkrét történeti események állnak, hanem tanmeséről van szó, amely számos eltérő mondaelemet felvett magába. Ez persze nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az itteni megfogalmazás ne utalhasson konkrét bibliai történetekre, lásd a korábbi kutatáshoz e téren Lauha: i. m., 92., és Seow, Choon-Leong: *Ecclesiastes. A New Translation with Introduction and Commentary* (The Anchor Bible). Doubleday, New York 1997, 190, akik szerint – többek között – a Salamon és fia, Roboám, illetve Salamon és Jeroboám története is mint lehetséges háttér felmerült. Újabban a Birnbaum–Schwienhorst–Schönberger szerzőpáros véli úgy, hogy a 4,15–16a háttérben Salamon felemelkedésének és „bukásának” története áll. Lásd Birnbaum, Elisabeth – Schwienhorst–Schönberger, Ludger: *Das Buch Kohelet* (NSK–AT 14/2). Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart 2012, 13–14.131–134. Ez a háttér az azt megelőző 4,13–14b versek kapcsán is kézenfekvő, lásd ismét Birnbaum–Schwienhorst–Schönberger: *Kohelet*, 132–133., illetve az egész 4,13–16-hoz Köhlmoos: i. m., 138–139. E magyarázat valószínűségét az is növeli, hogy az alaprétég szerint a 2,12–19 szakaszban Salamon már az utána következő „ostoba” fiú és a maga bölcsességének haszna felett elmélkedik, ami szintén a Roboám-történetekre utal, lásd Hertzberg: i. m., 53.; Köhlmoos: i. m., 95., 139. Végül hadd idézzük Krüger, aki szerint „a Prédikátor könyvének kontextusában a 4,13a.b α csakis a »király« [azaz: Salamon] 1,12–2,26-ban olvasható fejtegetései záró kritikájaként” érthető (Krüger: i. m., 200).

⁵⁴ Így e szakaszhoz többek között Lauha: i. m., 140–141.

⁵⁵ A 12,12 mint önálló betoldás elkülönítéséhez lásd Hertzberg: i. m., 220. Elképzelhető, hogy a betoldás eredetileg a könyv legvégén, azaz az előző átdolgozással kibővített 12,9–10.13–14 mögött állt, és majd csak a negyedik szerkesztő helyezte azt át az általa befűzött 11. vers mögé, hogy tom-pítsa e megjegyzés éles kritikáját, illetve a 11. versben megdicsért salamoni korpusz után azt

betoldásjellegét mutatja a „fiam” megszólítás, amit a Prédikátor kerül, ahogy a korábbi átdolgozások is (lásd pl. 11,9).⁵⁶

A 7,23–29 szakasza, Salamon szájába adva, az öreg király saját vallomásaként jelenik meg. A szerkesztő ezt azzal is igyekezett biztosítani, hogy az alapréteget keretező mottóversekből (1,2; 12,8) e vallomásba átveszi a „mondja a Prédikátor” formulát (7,27). A 7,6-ban az „Ez is hiábavalóság!” mondatot idézi a Prédikátortól, és a haszontalan okoskodást máshol is „hiábavalóságnak” nevezi (5,6; 6,11). Ezekből nyilvánvaló, hogy a szerkesztő valamennyi betoldását a király önvallomásának szánta – még akkor is, ha az adott szövegegység közvetlenül nem is utal erre. A szerkesztő végigköveti az alapírat prózai formáját, de a korábbi átdolgozásoknak megfelelően közvetlenül megszólítja az olvasót, bölcs tanítóként mutatva be Salamont. A könyv utolsó negyedében már alig akad visszautasítandó állítás, s így a mű vége – a szerkesztő saját anyagának, illetve az általa kiegészített anyagnak együttesen köszönhetően – mind formájában, mind pedig tartalmában megfelel az „igaz salamoni bölcsességnek”.

A szerkesztő tehát minden kritikája ellenére Salamon tisztelőjének bizonyul. Nyilván ha ennek az ellenkezőjét állítja, eleve kizárja magát a teológiai diskurzusból. Azzal, hogy szavait Salamon önkritikájaként tálalja, az egykor megtévedt király végül mégiscsak bölcsnek bizonyul: hibázott, amikor korábban annyi mindent összeírt a hiábavalóságról, de már látja, hogy mindez csak esztelen okoskodás volt. Ezt az ítéletet senki más sem mondhatta ki, csak maga Salamon. Ez a szerkesztő pedig gondoskodott róla, hogy az öreg király – halálában is – ezt a beismerést megtegye.

E réteg betoldásai a könyv keretműfaja vonatkozásában annak „királytestamentum” jellegét erősítik.⁵⁷ Az Ószövetségen belül ennek legpregnansabb

további, nem salamoni könyvek írására vonatkoztassa. N. Lohfink és L. Schwienhorst-Schönberger szerint az elutasítás nem a Prédikátor könyvének, hanem talán Sirák könyve oktatásba való bevezetése ellen szól, lásd Lohfink: i. m., 13–14.; Schwienhorst-Schönberger: *Das Buch Kohelet*, 473.

⁵⁶ Rózsa: i. m., 716.

⁵⁷ Ehhez a könyv vonatkozásában Galling (1932), majd G. von Rad (1970) alapján lásd ismét Köhlmoos: i. m., 33–34, aki a Deuteronomium mellett további ószövetségi példaként Dávid utolsó szavait (1Kir 2,1–9), Józsué búcsúbeszédeit (Józs 23,24), valamint a csaknem kortárs zsidó irodalomból a Tizenkét patriarcha testamentumát említi. Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 56, egy önkritikus „királyi végrendelet”-ről („Vermächtnis eines Königs”), míg Koh: i. m., 146., „királyi önéletrajzról” beszél.

példája maga a Deuteronómium, amely Mózes visszaemlékezése és normatív Tóra-interpretáció; számunkra itt most különösen is érdekes abban a Mózes önkritikája (5Móz 1,37; 3,23–29; 4,21; 32,48–52) és a szavainak normatív értéke közötti feszültség.

E szerkesztő a salamoni szerzőséget nyilvánvalóan már megkérdőjelezhetetlen tényként feltételezte, s a könyvnek már bizonyos fokú elfogadottságával, de legalábbis népszerűségével kellett számolnia. Ez kényszeríthette őt arra, hogy a könyv gondolataival szemben *magából a könyvből*, Salamonnal szemben *magával Salamonnal* intse az olvasót. Talán nem tévedünk nagyot, ha ezt a szerkesztőt – kritikájának éle ellenére is – a bölcsesség-hagyományhoz közel álló körökben keressük. Éles Salamon-kritikája éppen e körökben korántsem egyedülálló, lásd Sirák könyvének Salamon-portróját (47,12–22), ebben különösen is a 19–20. verset: „*De ágyékedat asszonyok felé fordítottad, és testi érzékiség hajtott uralma alá. Bemocskoltad fényes dicsőséged, szentségtelenné tetted magvadat. Haragot vontál gyermekeid fejére, fájdalmat hoztál esztelenséged miatt.*”⁵⁸ Ugyancsak érdemes lenne meggondolni, hogy Ágúr beszédeinek (Péld 30,1–14) önkritikus felhangja, óvása a hiábavaló beszéd-től és Isten szavainak megtoldásától, valamint a gazdagság (és a szegénység) kísértésétől, „kölcsonzótt kritikaként” nem egy hasonló tendenciát jelenít-e meg a Példabeszédek könyvében.

3.4. Negyedik átdolgozás: A bölcseneknek mégis igaza van – hozzáigazítás a Példabeszédek könyvéhez (Kr. e. 200–180)

4,5–6; 4,9–12; 4,17; 5,3–4; 5,8; 5,11; 6,7,9a; 7,1–2a, 3–4; 7,8–12; 7,19–22;
8,1b–4; 8,8aγb; 9,4; 9,18; 10,2–4; 10,8–14a; 10,15–11,6; 12,11.

Ez az átdolgozás – a könyv negyedik redakcionális rétegenként⁵⁹ – mindent megtett azért, hogy a Prédikátor tanítását összhangban láttassa a Példabeszé-

⁵⁸ *Deuterokanonikus bibliai könyvek*. Kálvin Kiadó, Budapest 1998, 104–105.

⁵⁹ Siegfried két bölcselkedő átdolgozással számol: A Q³ réteghez sorolja a 2,13, 14a; 4,5; 6,8, 9a; 7,11, 12, 19; 8,1; 9,13–18; 10,1–3, 12–15 szakaszokat, s inkább elszórt glosszák halmazának tekinti őket, míg a Q⁵ réteghez a bölcs mondásokra emlékeztető 4,19–12; 5,2, 6, 8, 11; 7,1a, 5, 6a, 7–10, 18, 20–22; 10,4, 8–11, 16–18, 20; 11,1–4, 6 egységeket sorolja, lásd Siegfried: i. m., 11–12. Barton az 5,3, 7a mellett a 4,5; 5,3, 7a; 7,1a, 3, 5, 6–9, 11, 12, 19; 8,1; 9,17, 18; 10,1–3, 8–14a, 15, 18, 19 szakaszokat sorolja egy réteghez („Wisdom or Hokma Glosses“), de azzal számol, hogy ezeket a glosszákat maga a könyv kiadója illesztette be, lásd Barton:

dekkal, a klasszikus salamoni bölcsességek gyűjteményével. Hol tartalmilag találóan, hol inkább csak laza asszociációk és kulcsszókapcsolatok alapján a 4. fejezettől kezdődően a könyvbe ennek érdekében bölcs mondásokat illeszt. E betoldások hol egyetlen példabeszédből (לְשׁוֹן) állnak, hol egész mondás-gyűjtemények, de tartalmukban és stílusukban mindegyik a Példabeszédek könyvéből ismert, klasszikus izraeli bölcsességirodalom szellemiségét tükrözi.

A szerkesztő mindjárt az első megszólalásában programszerűen utasítja vissza a Prédikátor lemondó tanácsát, hogy hiábavalóságként adjunk fel „minden fáradozást és sikeres munkát” (4,4): Ostoba az, aki „karba teszi a kezét, és tönkreteszi önmagát” (4,5). S ha az ember mégis hiábavalónak érzi a szorgos munkáját, annak csak az lehet az oka, hogy elérhetetlen célok után epekedik – ahelyett, hogy a kevéssel beérné, és ezzel biztosítaná a lelki nyugalomát (4,6). Ugyancsak programszerű a könyv korábbi kolofonjába (12,9–14*) illesztett betoldása, a 12,11 mondanivalója is: Az egy pásztor maga Salamon,⁶⁰ az egymás mellé vert „cövekek” pedig a salamoni bölcsesség valamennyi irata,⁶¹ melyek együtt alkotják azt a „karámot”⁶², amely igaz bölcsességként védi és hitben megtartja az olvasót.

E szerkesztői átdolgozás valamennyi mondása a Prédikátor által elutasított, hagyományos izraeli bölcsességirodalom nézeteit vallja. Mivel a könyv korábbi anyagaihoz e beillesztések csatlakozása csak tartalmi, illetve asszociatív jellegű, de sehol sem állapítható meg egyértelműen irodalmi függőség, valószínű, hogy a

i. m., 44–46. Ezekhez a szakaszokhoz sorolja McNeile még az 5,1–7 és a 4,9–12 verseket is (lásd Barton: uo.). Podechard is elkülönített egy Példabeszédek könyvével békíteni kívánó „Hākām” redakciót, és az alábbi szakaszokat sorolta hozzá: 4,5, 9–12; 5,2, 6a; 6,7; 7,1–12, 18–22; 8,1–2a, 3–4; 9,17–18; 10,1–4, 10–14a, 15–20; 11,1–4, 6, míg a 4,17–5,6; 7,18, 21–22 és 12,2–6 szakaszát egy másik, későbbi Hākām-tól származtatja, aki az 1,4–11* egységében is hátrahagyta a keze nyomát (lásd Hertzberg: i. m., 40.). Brandscheidt: i. m., 129,512–513, önálló, egymástól független glosszáknak tekinti a 4,5–6; 5,1–6, 11; 7,3, 21–22; 8,1b, 3b; 10,2–4; 10,15, 17*, 20; 11,4 verseket.

⁶⁰ Így korábban Delitzsch, majd ezt a lehetőséget is nyitva hagyva Lohfink: i. m., 86; Crenshaw: i. m., 191; Krüger: i. m., 370. Egyértelműen Salamonra vonatkoztatja a képet Fischer: i. m., 34–35. A kutatók egy jelentős hányada a pásztor alatt mindenesetre magát Isten érti, lásd Zimmerli: i. m., 35; Lauha: i. m., 220. A salamoni azonosítást sem zárja ki Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 549, a Birnbaum–Schwienhorst-Schönberger szerzőpáros pedig e kettős azonosítás lehetőségét szándékoltnak tekinti (i. m., 272). A pásztor Istennel való azonosítása nem egyszerűen Salamon tekintélye alá rendelné a Prédikátor könyvét, de egyenesen isteni kijelentésként jellemezné azt.

⁶¹ Így pl. Lohfink: i. m., 13; Krüger: i. m., 369., 371.

⁶² Zimmerli: i. m., 35, nyitva hagyva ezt a lehetőséget is Krüger: i. m., 370.

szerkesztő máshonnan származó mondásokat készen vett át és használt fel. Amikor a Prédikátor az egyedülálló gazdag sorsa felett kesereg (4,7–8), ott a szerkesztő a testvéri összetartásban rejlő erőt állítja szembe ezzel (4,9–12). Ahol a Prédikátor a gazdagok nyugtalanságán elmélkedik (5,9–10), az egyszerű munka nyugalma állítja szembe ezzel (5,11). Ahol a Prédikátor arra panaszkodik, hogy a gazdagok nem élvezhetik vagyoniuk előnyét, egy kettévágott mondás szavaival (6,7.9a) mértékletességre int. Ha a Prédikátor a 6,8–9.12aβb, a 7,15 vagy a 10,5a, 6–7, 14b szakaszaiban kétségbe vonja a bölcsesség előnyét az ostobasággal szemben, ezek mögé példabeszédek egész sorát fűzi be (7,1–2a.3–4; 7,8–12; 7,19–22; 9,8; 10,2–4, 8–14a), amelyek mind a bölcsesség hasznát hivatottak bizonyítani. A 7,1–2a.3–4 szakasza a 6,3–5 versekben tárgyalt halál és a gyász témájához is kapcsolódik. A 9,4 korrigálni hivatott azt az állítást, miszerint közös sorsuk, a halál miatt nincs különbség az igaz és a bűnös élete között (9,1–3), és hogy a halottnak az élőnél szerencsésebb a helyzete (9,4–6): az első szerkesztő gondolatait felkarolva e mondás azt hangsúlyozza, hogy korlátozott lehetőségei ellenére a döntő különbség maga az élet, amelyben az ember mindig tud reménykedni is.

Ez az átdolgozás már nyilvánvalóan feltételezi a megelőző szerkesztői réteget. A 4,17 és 5,3–4 versek az elhamarkodott beszéd elleni intelmeket (5,1–2, 5–6) a prófétai kultuskritika (1Sám 15,22; Zsolt 50,14) és a Tóra intelmeinek (5Móz 23,21–22) szellemében erősítik meg. Amikor a megelőző réteg az 5,7-ben az élet igazságtalanságaiért a gazdagokat tette felelőssé, ez a szerkesztő a bölcs királyt állítja szembe velük (5,8), a 10,16, 20 mondásaival pedig ismét csak a gazdagok elleni kritikára reagál (10,5b, 6). A 7,3–4; 7,11–12 és a 9,18; 10,2–4 mondásai szintén a harmadik átdolgozás intelmeire reagálnak a hiábavaló beszéddel szemben (6,11–12aα; 7,5–7; 9,17; 10,1). A beillesztett 7,20 a 7,16–18 szakaszához kapcsolódik, és annak általános antropológiai megerősítését kínálja. A 8,1b–4 a 7,23–29-re reagál, és a bölcsesség hasznát igyekszik felmutatni úgy, hogy közben, az előző réteg királykritikáját tompítva, az uralkodóval szembeni engedelmességre int. Ugyanezt az intelmet és korrektúrát találjuk a 10,4-ben az ostoba királyt kritizáló 9,17 + 10,1 szakaszával szemben.

Nehéz bizonyítani, hogy mindez a betoldás valóban egyetlen szerkesztőtől származik. A felhasznált anyag ugyanis mind formájában, mind tartalmában meglehetősen heterogén. Vannak közöttük rövid, költői formájú példabeszédek (4,5–6; 5,11; 6,7, 9a; 7,1–2a, 3–4; 7,11; 7,21; 8,1; 8,4; 10,2–3; 10,8–9; 10,12; 10,16–11,4;

12,11), egy hosszabb bölcselkedő költemény (4,9–12), de akad itt számos, próza-ként tálalt bölcs mondás is (4,17; 5,3–4; 5,8; 7,12; 7,19–20; 7,22; 8,2–3; 8,8aγb; 9,18; 10,4; 10,10–11; 10,15). E mondások megfogalmazása hol személytelen szentencia, hol az olvasót közvetlenül megszólító tanítói beszéd (4,17; 5,3–4; 7,21–22; 8,2–3; 10,4; 10,16–17, 20; 11,1–2, 5–6). Tartalmilag különösen a 4,17 és az 5,3–4 különül el a többtől a maga kultikus érdeklődésével, illetve a Tóra (vö. 5Móz 23,22–24) és a prófétai hagyomány egyesítésével. Ám ha elfogadjuk, hogy ez a redakció írott bölcsességi szövegek részleteit használta forrásként interpolációihoz, és azokon irodalmilag érdemben nem változtatott, e sokszínűség ellenére is egyetlen szerkesztő számlájára írhatjuk őket.

E negyedik és egyben utolsó átdolgozás egy olyan korból származhat, amikor a Példabeszédek könyvének tekintélye már megkérdőjelezhetetlen volt – legalábbis a Prédikátor könyvének olvasói és hagyományozói körében. A szerkesztő a bölcs mondások beillesztésével igyekezett elérni, hogy a két könyv, melyet a hagyomány egyaránt Salamonnak tulajdonított, a Példabeszédek elsőbbsége alatt harmonizáljon egymással (lásd a 12,11-hez fentebb elmondottakat).

Ám ez a szerkesztői átalakítás nem csupán a Példabeszédek könyvével igyekezett a Prédikátort kibékíteni. A 4,17 mondása a prófétai tradíció és a zsoltárok Tóra-kegyességének kultuskritikáját idézi, ám a törvény iránti engedelmesség helyébe a bölcsesség megszívelése lép,⁶³ az 5,3–5 hasonló célzatú intelme pedig az 5Móz 23,22–24 rendelkezéseit idézi az önkéntes áldozati fogadalom visszavonhatatlansága tárgyában.⁶⁴ E két szakasz, de talán az egész réteg is tehát már egy háromosztatú kánonban gondolkodik, s így az ószövetségi irodalom legkésőbbi korszakaihoz tartozik.

Feltűnő e rétegnek az az igyekezete, amivel a korábbi anyagok éles kritikáját a (Salamon) királlyal és az uralkodó osztállyal szemben igyekszik tompítani. Amennyiben a királyra vonatkozó szakaszok (így különösen is 8,2–4; 10,4; 10,16–20) nemcsak a hagyományos bölcsességirodalom tanácsait ismétlik, hanem konkrét történeti utalásoknak tekinthetjük őket, akkor azok a Ptolemaiosz és a Szeleukida korszak közötti átmenet időszakára, a Kr. e. 205 körüli időszakra

⁶³ Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 312–313.

⁶⁴ Schwienhorst-Schönberger: *Kohelet*, 315.

illenek leginkább.⁶⁵ Ez az átdolgozás, amennyiben e mondásokat valóban készen vette át, nem sokkal ez után, Kr. e. 190–180 körül keletkezhetett.

4. Összefoglalás

A Prédikátor könyve a theodicea ószövetségi kérdésköréhez több nézőponttal is hozzájárul, melyek korántsem zárják ki egymást, hanem a tapasztalati valóságról egyre feljebb, Istenig emelik a tekintetünket. A könyv az emberi értelem semmibe markoló, immanens létértelem-keresésétől vezet a földi keretek között megelleshető emberi boldogság igenléséhez, hogy tekintetünket e boldogság adományozójára, a Teremtőre és jóságos Gondviselőre irányítsa. A benne való hit bizalmat ébreszt bennünk kijelentései iránt, amelyekben Szabadítóként és igazságos Bíróként is megmutatja magát, és ítéletében az igazak végső megjutalmazására tesz ígéretet. Az „üdvösséghez elégséges mértékben” ő a tapasztalati valóságból nem ismerhető meg, ehhez különös kijelentésére is szüksége van a hitnek; ám annak tartalma igazolja a bölcsék tanítását, törvényének engedelmes követése, az „istenfélelem” pedig világosan eligazít a tapasztalati alapon fel nem oldható etikai dilemmák értékelésében. Így hitünk immár nem keres kétségbeesetten immanens, „hiábavaló” alapokat magának, hanem gyermeki hittel bízza rá magát a transzcendens Isten kijelentésére.

Hitünk alaptételei intellektuális úton bebizonyíthatatlanok – amit a keresztyén teológia nem is kíván tagadni. Ám azt is valljuk együtt a „Prédikátorokkal”: ha rábízunk magunkat Isten parancsolataira és bölcs útmutatására, elnyerhetjük itt a földön – létünk behatároltsága és ezernyi fáradozása között is – a magunk boldogságát. Tőle, vele, általa.

⁶⁵ Így Hertzberg: i. m., 49–52., valamint Krüger: i. m., 39., akik ennek alapján az egész könyvet erre az időszakra datálják.